
**«ԵՐԿՈՒ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ» ՀԱՐՅՈՒ
ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ ՈՒՍՄՈՒՆՔՈՒՄ**

ՄԵՅՐԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Միջնադարյան արևմտաեվրոպական փիլիսոփայության մեջ հավատի ու բնականության, աստվածաբանության ու փիլիսոփայության հարաբերությանն անմիջականորեն առնչվող «երկու ճշմարտությունների» կամ «ճշմարտության երկակիության» հարցը հատկապես բուռն քննարկումների առարկա դարձավ սքոլաստիկայի Ոսկեդարում (XIII դ.), երբ համալսարանական աստվածաբան իմաստասերները, ծանոթանալով Արիստոտելի ոչ միայն տրամաբանական, այլև բնագանգական (մետաֆիզիկական), բնափիլիսոփայական, բարոյագիտական ու քաղաքագիտական երկերին և դրանց արաբալեզու մտածողների (Իբն Մինա, Իբն Ռուշդ) մեկնաբանություններին, հանգեցին Հայտնության ճշմարտությունների և արիստոտելյան փիլիսոփայության որոշ դրույթների միջև առկա հակասության: Համանման իրավիճակ ստեղծվեց XIV դարի միջնադարյան հայ փիլիսոփայության մեջ, երբ հայ մտածողները, ի մասնավորի Տաթևի համալսարանի ուսուցչապետեր սուրբ Հովհան Որոտնեցին և սուրբ Գրիգոր Տաթևացին, ի մոտո ծանոթանալով եվրոպական համալսարաններում կրթված ու սքոլաստիկական իմաստասիրության մեջ հմտացած և Հայաստանում ու հարևան երկրներում գործունեություն ծավալած միարարական շարժման ներկայացուցիչների՝ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու «առաքյալների» (որոնք հիմնականում Դոմինիկյան միաբանության անդամներ էին և թոմիստական փիլիսոփայության հետևորդներ) ինքնուրույն և թարգմանական գրականությանը¹, իրենց երկերում նույնպես արձարծեցին հավատի ու բնականության, աստվածաբանական ու փիլիսոփայական ճշմարտությունների հարաբերակցության հարցը:

Արևմտաեվրոպական փիլիսոփայության մեջ «երկու ճշմարտություններին» վերաբերող քննարկումների առանցքում արիստոտելյան փիլիսոփայության մեկնաբանության, ի մասնավորի աշխարհի հավերժության հարցն էր. ըստ Աստվածաշնչի՝ Աստված ոչնչից ստեղծել է աշխարհը, հետևաբար այն հավերժական չէ, այլ առաջացել է ժամանակի ընթացքում, իսկ ըստ Արիստոտելի և նրա մուսուլման մեկնա-

¹ Այդ մասին տե՛ս **Аревшатян С. С.** К истории философских школ средневековой Армении (XIV в.). Ер., 1980:

բանների՝ աշխարհը հավերժական է: Այս վերջին տեսակետը կարծես թե պաշտպանում էին նաև XIII դարի լատինական ավետոխստները (Բոնցիո Դակիացի և Միգեր Բրաբանտացի): «Կարծես թե» ասելով նկատի ունեմ այն, որ մասնագիտական գրականության մեջ «երկու ճշմարտությունների» ուսմունքի վերաբերյալ կան հակադիր տեսակետներ. եթե որոշ հետազոտողների (Է. Ռենան, Պ. Պանդոնե, Վ. Սոկոլով, Ա. Ապոլոնով և այլք) կարծիքով՝ լատինական ավետոխստները պարզորոշ տարբերակում են «երկու ճշմարտություններ», ապա հետազոտողների մի այլ խմբի (Է. Ժիլսոն, Ֆ. վան Սթենբերգեն, Վ. Բիբիխին և այլք) համոզմամբ՝ լատինական ավետոխստների երկերում չկան «երկու ճշմարտությունների» ուսմունքի վերաբերյալ քիչ թե շատ հստակ ձևակերպումներ: «Երկու ճշմարտության» ուսմունքի գոյության մասին ավելի շուտ ակնարկվում է 1277 թ. մարտի 7-ին Փարիզի եպիսկոպոս Ստեփան Տամպիենի կողմից քննադատված 219 «հեթանոսական» թեզիսների ներածական մասում, ըստ որի՝ Փարիզի համալսարանի արվեստի ֆակուլտետի որոշ դասախոսներ պնդում են, թե «որոշ դրույթներ ճշմարիտ են փիլիսոփայության ու կեղծ կաթոլիկական հավատքի տեսանկյունից, և կարծես թե գոյություն ունեն երկու հակադիր ճշմարտություններ, այսինքն՝ Ս. Գրքի ճշմարտություններից բացի՝ իբր թե ճշմարտություններ կան անիծյալ հեթանոսների երկերում»²: Այս հարցի վերաբերյալ տարբերումները պայմանավորված են ոչ միայն սկզբնաղբյուրների անորոշ տվյալներով և դրանց ոչ միանշանակ մեկնաբանությամբ, այլև այն բանով, որ հետազոտողները տարբեր կերպ են ձևակերպում «երկու ճշմարտությունների» ուսմունքի էությունը: Օրինակ, Տաթևացուն նվիրված իր մենագրությունում և հոդվածներում Ս. Արևշատյանը նրան համարում է «երկու ճշմարտությունների» կամ «ճշմարտության երկակիության» ուսմունքի պաշտպան, որովհետև նա առանձնացնում է փիլիսոփայության բնագավառը աստվածաբանությունից, տարբերակում գիտելիքի ու հավատի ոլորտները³. «Լուծելով այն ժամանակվա փիլիսոփայության համար կարևոր հավատի և գիտության փոխհարաբերության հարցը, Տաթևացին պաշտպանում է «ճշմարտության երկակիության» տեսությունը: Գիտությունը, ըստ նրա, չպետք է միջամտի հավատի գործերին: Փիլիսոփայության, ինչպես և ամբողջ գիտության, օբյեկտը բնությունն է, իսկ աստվածաբանությունը իշխում է հավատի բնագավառում և չպետք է միջամտի բնության խնդիրներին, քանի որ հավատն անգոր է բնության ըմբռնման գործում: Մինևույն ժամանակ գիտության թափանցումը հավատի բնագավառը,

² Смирнов Д. В. Двойная истина. «Православная энциклопедия», т. 14. М., 2012, с. 253-263 // <http://www.pravenc.ru/text/171507.html>

³ Տե՛ս **Արևշատյան Ս. Ս.** Философские взгляды Григора Татеваци. Ер., 1957, էջ 52, **Ս. Ս. Արևշատյան**, Գրիգոր Տաթևացի, «Շայ մշակույթի նշանավոր գործիչները (V-XVIII դարեր)», Եր., 1976, էջ 408:

ըստ Տաթևացու, հանգեցնում է հերձվածողության»⁴: Ի դեպ, այս տեսակետը (որը փիլիսոփայության և աստվածաբանության ըստ առարկայի տարբերակումը ներկայացնում է որպես «երկու ճշմարտությունների» ուսմունք) տարածված էր XX դարի 40-50-ական թվականների խորհրդային փիլիսոփայապատմական գրականության մեջ: Մինչդեռ այսպիսի ըմբռնումը լավագույն դեպքում կարելի է համարել «երկու ճշմարտությունների» ուսմունքի նախնական մի տարբերակ կամ ավելի ստույգ՝ նախնական քայլ, քանի որ այդ ուսմունքը ենթադրում է աշխարհայացքային կարևոր միևնույն հարցի (օրինակ, աշխարհի հավերժության) վերաբերյալ երկու իրար հակասող ճշմարտության՝ փիլիսոփայական ու աստվածաբանական, միաժամանակյա գոյություն: Ավելի ուշ խորհրդային հետազոտողներն սկսեցին զանազանել «երկու ճշմարտությունների» ուսմունքի երկու տարբերակ՝ չափավոր և արմատական: Օրինակ, ըստ Վ. Մոկոլովի՝ չափավոր տարբերակի կողմնակիցները պաշտպանում էին աստվածաբանության և փիլիսոփայության առարկաների ու իմացության մեթոդների տարբերության գաղափարը և, դրանով իսկ, հնարավոր համարում դրանց միջև հակասությունների բացակայությունը, իսկ արմատական տարբերակի կողմնակիցները օրինաչափ էին համարում հավատի և բանականության, աստվածաբանության և փիլիսոփայության պնդումների միջև հակասությունների առաջացումը⁵: Այսպիսի ըմբռնման դեպքում «երկու ճշմարտությունների» կողմնակից կարող էին համարվել IX-XIII դարերի գրեթե բոլոր սքոլաստիկ մտածողները՝ սկսած Հովհան Սկոտ Էրիուգենայից մինչև Թովմա Աքվինացի (ինչը խորհրդային հետազոտողներին որոշ իմաստով հնարավորություն էր տալիս ավելացնելու եկեղեցու դեմ պայքարող «առաջադեմ» մտածողների ցանկը), որովհետև նրանք էլնում էին աստվածաբանության ու փիլիսոփայության առարկաների տարբերության փաստից՝ կարծելով, որ միևնույն հարցի վերաբերյալ կարող են լինել իրար չհակասող աստվածաբանական ու փիլիսոփայական ճշմարտություններ: Մակայն, որպեսզի խուսափեն միջնադարյան բոլոր սքոլաստիկ փիլիսոփաներին «երկու ճշմարտությունների» ուսմունքի հետևորդ համարելուց, հարկավոր էր հստակեցնել, թե բուն իմաստով ո՞րն է «երկու ճշմարտությունների» ուսմունքի էությունը: Այսպես, եթե Ս. Արևշատյանը, Հ. Գաբրիելյանը⁶ կարծում էին, որ Տաթևացին, տարբերակելով աստվածաբանության և փիլիսոփայության առարկաներն ու իմացության մեթոդները, պաշտպանում էր «երկու ճշմարտությունների» ուսմունքը, ապա Գ. Գրիգորյանը

⁴ Մ. Ս. Արևշատյան, Գրիգոր Տաթևացի, էջ 408:

⁵ St u Соколов В. В. Средневековая философия. М., 1979, էջ 343-344:

⁶ Հ. Գաբրիելյանը նույնիսկ պնդում էր, որ Տաթևացին «նոր խոսք է ասել Հայաստանում ճշմարտության երկակիության ուսմունքի զարգացման պատմության մեջ» (Габриэлян Г. Г. Узловые проблемы философии у армянских средневековых мыслителей. Ер., 1981, с. 79):

պնդում էր, որ միջնադարյան հայ մտածողների, այդ թվում Գրիգոր Տաթևացու երկերում աշխարհիկ-փիլիսոփայական և կրոնաաստվածաբանական գիտելիքների տարբերակումը բավականաչափ ցայտուն է դրսևորվել, բայց նրանք չեն արտահայտվել այդ երկու բնագավառների ճշմարտությունների հակադրման ու խաղաղ գոյակցության մասին: Միջնադարյան հայ մտածողների երկերում «երկակի ճշմարտության» ուսմունքի բնույթը ավարտուն ու ամբողջական չէ, որովհետև ըստ այդ ուսմունքի՝ միևնույն բանի մասին աշխարհիկ-փիլիսոփայական և աստվածաբանական գիտելիքները «կարող են ոչ միայն չհամապատասխանել, այլև **հակադրվել** միմյանց, կարող են իրար հակասող **ճշմարտություններ** լինել»⁷:

Այս վիճահարույց հարցում պարզություն մտցնելու նպատակով ներկայացնենք ու գնահատենք առհասարակ ճշմարտության և ի մասնավորի «երկու ճշմարտությունների» մասին Տաթևացու ըմբռնումները: Նախ նշենք, որ Տաթևացին գիտությունները (իմաստությունը) բաժանում է երկու խմբի՝ աշխարհիկ կամ բնական (փիլիսոփայական) և հոգևոր կամ շնորհական (աստվածաբանական), որոնք իրարից տարբերվում են ըստ ուսումնասիրության առարկայի, ճանաչողության գործիքների ու եղանակների, ըստ նպատակի և այլն: Աստվածաբանության առարկան երկնային ու աստվածային իրողություններն են, իմացության գործիքը՝ հավատը, իսկ նպատակը՝ մարդու փրկությունը: Փիլիսոփայության առարկան երկրային գոյերն են, իմացության գործիքը՝ բանականությունը, նպատակը՝ մարդու երկրային պահանջունքների բավարարումը: Քանի որ բոլոր գիտություններն ունեն աստվածային ծագում («ամենայն իմաստութիւն և գիտութիւն յԱստուծոյ են իջեալք, զի նոքօք ճանաչիցէ զԱստուած. և զբարիս գործիցէ»⁸), ուստի դրանց գերագույն նպատակը երկրային ու երկնային իրողությունների ճանաչման միջոցով աստվածայինը ճանաչելն ու մարդու փրկությանը նպաստելն է: Ըստ այդմ էլ Տաթևացին գնահատում է աշխարհիկ գիտությունները. եթե դրանք, հետևելով սուրբգրային ճշմարտություններին, ծառայում են աստվածիմացությանն ու փրկության գործին, համարում է օգտակար, իսկ եթե կենտրոնանում են միայն երկրայինի վրա և դրանով իսկ մարդկանց շեղում աստվածիմացության ու ճշմարտության ճանապարհից՝ ունայն, դիվական ու վնասակար գիտություններ:

Տաթևացին, աստվածաբանության առարկան առանձնացնելով աշխարհիկ գիտությունների առարկաներից, տարբերակում է ճշմարտության երկու տեսակ՝ կրոնաաստվածաբանական և փիլիսոփայական: **Կրոնաաստվածաբանական ճշմարտությունը** ներառում է **նախ**

⁷ Գ. Հ. Գրիգորյան, Միջնադարյան հայ փիլիսոփայության հանգուցային հարցերի շուրջ, Եր., 1987, էջ 79:

⁸ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ձմերան հատոր, Կ. Պոլիս, 1740, էջ 210:

հավատն առ այն, որ ճշմարտությունն Աստվածն է, և Աստված է ամենայն ճշմարտության աղբյուրը: «Ի՞նչ է ճշմարտությունը» հարցին Տաթևացին պատասխանում է հետևյալ կերպ. «Նոյն պարզ ու աստուածային բանն է ճշմարտութիւն, որ ոչ ունի ինչ ստութիւն և հակառակ իւր»⁹: Այսպիսի ըմբռնումը հիմնվում է Աստծու և ճշմարտության նույնացման աստվածաշնչյան մտքերի վրա («Տէր Աստուածը ճշմարիտ է» [Երեմիա 10:10], «Ես եմ ճանապարհը, ճշմարտութիւնը եւ կեանքը» [Հովհ. 14:6] և այլն): Ճշմարտության գոյաբանականացումը կապված է ինչպես Աստծո և ճշմարտության նույնացման աստվածաշնչյան, այնպես էլ Արիստոտելից ու Կեղծ Դիոնիսիոս Արեոպագացուց սերող գոյի արժեքային ու աստիճանակարգային մեկնաբանության հետ: Աստված կատարյալ գոյ է, իսկ կատարյալ գոյը անհրաժեշտաբար ճշմարիտ գոյ է և բոլոր կարգի ճշմարտությունների աղբյուրը: Գոյը և ճշմարտությունը հակադարձելի են: Օրինակ, ըստ Հովհան Ռոտունեցու՝ **«ամենայն, որ է ճշմարիտ է՝ է՝ է, և ամենայն, որ կատարեալ է՝ է՝ ճշմարիտ է: Եւ այս ոչ այլ ինչ է, քան թէ Աստուած, որ է՛ն ճշմարիտ»**¹⁰: Գոյերի կարգավիճակը որոշվում է ըստ այն բանի, թե որքանով են մերձ աստվածայինին. այն գոյերը, որոնք ավելի մերձ են ճշմարտությանը, առավել ճշմարիտ են, ինչպես, օրինակ, ուվքեր ավելի մերձ են լույսին ու ջերմությանը, առավել լուսավոր են ու ջերմ: **Երկրորդ**, աստվածաբանական ճշմարտությունը ներառում է հավատն առ այն, որ ճշմարտություններ են նախ սուրբգրային, այնուհետև մարգարեների, առաքյալների և սրբերի ու եկեղեցու հայրերի մտքերը: Հայտնության ճշմարտությունները բացարձակ են, անառարկելի ու անփոփոխելի և դիտվում են որպես ճշմարտության չափանիշներ. եթե ցանկանում ենք ճշտել որևէ դրույթի ճշմարիտ կամ կեղծ լինելը, ապա այն նախ պետք է բաղդատենք Հայտնության ճշմարտությունների, այնուհետև մարգարեների, առաքյալների ու եկեղեցու հայրերի մտքերի հետ: Սա միջնադարյան մտածողության ելակետային սկզբունքն է: **Երրորդ**, աստվածաբանական ճշմարտությունը ներառում է նաև քրիստոնեական եկեղեցիների **դավանաբանության ճշմարտության հարցը**, քանի որ դավանաբանական-գաղափարական բանավեճերի ընթացքում ամեն մի եկեղեցի ճշմարիտ է համարում իր դավանաբանությունը: Տաթևացու կարծիքով՝ սա մարդկային բնությանը բնորոշ երևույթ է, որովհետև յուրաքանչյուր մարդ ունի իր «ճշմարտությունը» և ցանկացած հարցի վերաբերյալ իր տեսակետն է համարում միակ ճշմարիտը: Այս նույն տրամաբանությամբ՝ «ամենայն ազգ քրիստոնեից ասէ զինքն ճշմարիտ»: Հարց է ծագում. եթե աստվա-

⁹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, Կ. Պոլիս, 1746, էջ 566:

¹⁰ «Յովհաննու Ռոտունեցոյ տիեզերալոյս բաբունապետի արարեալ ի բանն Աւետարանին ըստ Յովհաննու, որ ասէ. «Ի՞ սկզբանէ էր բանն, և բանն էր առ Աստուած. և Աստուած էր բանն...Ամենայն ինչ նովաւ եղէ», **Ս. Հովհան Ռոտունեցի**, Մեկնողական-իմաստասիրական ճառեր (Քննական բնագրերը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Մինասյանի), Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 40-41:

ծաբանական ճշմարտության չափանիշը Մ. Գիրքն է, Հայտնությունը, իսկ փիլիսոփայականինը՝ մտքի համապատասխանությունը իրականությանը, ապա ո՞րն է դավանաբանական ճշմարտության չափանիշը: Ըստ Տաթևացու՝ դավանաբանության ճշմարտության չափանիշներն են հավատքն ու գործքը, առաքելական ու հայրապետական կանոնները, առաջին երեք տիեզերական ժողովների որոշումները: Տվյալ դեպքում Տաթևացին առաջնորդվում է միջնադարյան մտածողությանը բնորոշ **«որքան հին, այնքան ճշմարիտ»** նշանաբանով: Ճշմարտությունը մեկն է, բայց կարող է ունենալ առավել ու նվազ աստիճաններ՝ կախված այն բանից, թե որքանով են հին դրա ակունքները: Այս առումով ճշմարիտ են քրիստոնյա այն ազգերի եկեղեցիների վարդապետությունները, որոնք մերձ են ճշմարտությանը, այսինքն՝ իրենց դավանաբանությունը խարսխում են առաքելական կանոնների, եկեղեցու առաջին հայրապետների ու վարդապետների ձևակերպումների և առաջին երեք տիեզերական ժողովներում ընդունված բանաձևերի վրա և ժամանակի ընթացքում չեն խտտորվում դրանցից: Իսկ քանի որ այդ չափանիշներին համապատասխանում է միայն հայոց եկեղեցու դավանաբանությունը, ուստի, եզրակացնում է Տաթևացին, քրիստոնյա բոլոր ազգերը պարտավոր են հետևել հայոց ազգին, որովհետև **«ազգս հայոց ունի զառաւել ճշմարիտն և զառաւել բարին ի դաւանութիւնն և ի կարգս, այսինքն՝ ի հաւատս և ի գործս»**¹¹: Փաստորեն կարելի է ասել, որ կառուցվածքային առումով դավանաբանական ճշմարտությունը հենվում է թե՛ կրոնաաստվածաբանական և թե՛ փիլիսոփայական ճշմարտությունների վրա, որովհետև չափանիշ է ընդունվում որևէ դավանաբանության համապատասխանությունը անփոփոխ ճշմարտություններին ու կանոններին:

Իսկ ըստ փիլիսոփայական ճշմարտության՝ ճշմարտությունը մտքի (դատողության) համապատասխանությունն է իրականությանը, այսինքն՝ իմացաբանական իրողությունն է: Տաթևացին պաշտպանում է ճշմարտության համապատասխանության արիստոտելյան տեսությունը, ըստ որի՝ դատողությունը ճշմարիտ է, եթե համապատասխանում է իրականությանը, իսկ կեղծ՝ եթե չի համապատասխանում իրականությանը. «Եւ իմաստասէրքն այսպէս սահմանեն եթէ՛ ճշմարիտ է՛ որ իրն և ձայնն հաւասարին միմեանց զի գոր խօսիմք, այն իրն նոյն լինի, որպէս ասենք մարդոյն թէ՛ մարդ է. և կենդանի է և բանաւոր և այլն. ճշմարիտ է: Իսկ սուտն այն է՛ յորժամ ասենք մարդոյն թէ քար է կամ փայտ. իրն և ձայնն ոչ հաւասարեցան, սուտ է միմեանց»¹²: Առաքի՛նության չափանիշ համարելով ճշմարտությունը՝ Տաթևացին ճշմարտության չափանիշ է համարում նաև անփոփոխելիության հանգա-

¹¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 550:

¹² **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամարան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 28:

մանքը. «Ճշմարտութիւն է որ առանց փոփոխման ասին այնք որ են, կամ լինին, կամ լինելոց են»¹³: Ճշմարտության համապատասխանության ուսմունքը խարսխվում է կեցության և մտածողության նույնության սկզբունքի վրա, տվյալ դեպքում Տաթևացու իմացաբանությունը համապատասխանում է արիստոտելյան հյուլեձևական գոյաբանությանը: Այդ տեսությունից բխում է, որ զգայությունները և միտքը հայելանման արտացոլում են իրականությունը. «Որպէս հայելին մաքուր՝ տպաւորէ յինքն զկերպարան իրաց զինչ և իցէ. նոյնպէս և միտքն պարզ՝ տպաւորէ յինքն զամենայն իմացուածս...»¹⁴: Բացի մտքի և իրականության համապատասխանությունից՝ Տաթևացին կարևորում է տրամաբանության օրենքներին ու կանոններին համապատասխան մտքի ձևերի՝ հասկացությունների, դատողությունների և մտահանգումների գործածությունը:

Երկու ճշմարտությունների ընդունումից հետո Տաթևացին փորձում է համեմատության միջոցով պարզել դրանց հարաբերակցության բնույթը: Թեև աշխարհիկ գիտությունները և աստվածաբանությունը իրարից տարբերվում են, սակայն դրանք մի կետում իրար հավասարվում են. երկուսն էլ ձգտում են բացահայտել ճշմարտությունը («երկոքինն առ ճշմարիտն ունին զգիտումն»): Բայց այդ «հավասարությունը» դրանով ավարտվում է: Տաթևացին տարբերակում է «ճշմարիտ» և «ճշմարտություն» եզրույթները, որոնք միմյանց հարաբերում են ինչպես մասն ու ամբողջը կամ մասնավորն ու ընդհանուրը, ինչպես մարդն ու մարդկությունը: Ճշմարտությունը աստվածային Բանն է, որը ինքնին ճշմարտություն է, և «ոչ ունի ինչ ստութիւն և հակառակ իւր», իսկ ճշմարիտը՝ մարդկային մտքի հատկություն: Աստվածաբանությունը գործ ունի ոչ թե փորձնական, հավանական կամ հարաբերական գիտելիքի, այլ կեղծություն ու մոլորություն բացառող բացարձակ ու անփոփոխ դրույթների, անհարաբերական ճշմարտությունների հետ: Իսկ մարդկային բնական իմացությունը ունենում է միայն ճշմարիտ, այն էլ հարաբերականորեն ճշմարիտ պնդումներ, որովհետև դրանք, կախված հանգամանքներից, կարող են վերածվել ստի, ինչպես, օրինակ, իմաստասերների դատողությունները: Եթե աշխարհիկ գիտությունները ծառայեցվում են միայն երկրային նպատակներին, ապա մարդիկ մոռանում են երկնայինի մասին, տրվում աշխարհիկ հաճույքներին, թաղվում բազում մեղքերի մեջ, մոռանում հոգևորը, ուստի այդ գիտությունները միայն վնասում են մարդկանց: Ըստ Տաթևացու՝ դրանք «սնտտի և ունայն» են, որովհետև մարդուն կապում են երկրային կյանքին և նրան շեղում աստվածիմացության «ուղիղ» ճանապարհից:

¹³ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, էջ 579:

¹⁴ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամարան հատոր, էջ 444: Տաթևացին կարծում է, որ «կրաւորական է բնութիւն մարդոյս որպէս հայելի, զի յինչ իրս որ մերձենայ, զնոյն կերպարանէ յինքեան» (նույն տեղում, էջ 312):

Բնական տեսությունը, ուսումնասիրելով երկրային իրողությունները, բացահայտում է հարաբերական ճշմարտությունները, իսկ աստվածաբանությունը բացահայտում է միայն աստվածային՝ բացարձակ ճշմարտությունը: Բնական տեսության և աստվածաբանության իմացության գործիքների՝ բանականության և հավատի կիրառությունից ստացվում են տարբեր արդյունքներ: Բնական իմացությունից անբաժան են կասկածանքն ու մոլորությունը, իսկ հավատը «անմոլոր և անտարակոյս է ի ճշմարտութիւն»: Որպէս կանոն՝ բնական քննությունը շեղվում է ճշմարտությունից, ընկնում հերձվածողության մեջ, իսկ հավատի տեսությունը անսայթաք հետևում է ուղղափառ ճշմարտությանը. «Իսկ ճշմարտութիւն ոչ փոխի, որպէս լոյս հաւատոյն. զի յայսմ ճշմարտութենէ լոյս հաւատոյն ծագեալ է ի միտս հաւատացելոց. եւ անփոփոխ սերտութեամբ հաստատէ զհաւատացեալս ի ճշմարտութիւն. եւ զճշմարտութիւն, ի նոսա, որպէս զհտութիւն միաւորէ զգիտացողն եւ զգիտելին: Նոյնպէս եւ հաւատն միաւորէ զճշմարտութիւն ընդ հաւատացողն»¹⁵: Բնական քննությունը ճշմարիտը բխեցնում է մտքերից, իսկ հավատի տեսության մեջ միտքը հետևում է ճշմարտությանը: Թեպետ այլ գիտություններում երբեմն հանդիպում ենք ճշմարիտ մտքերի, սակայն դրանք «բազում ստութիւնք եւ խաբէութիւնք խառնեալք են», և պատճառն այն է, որ այլ գիտությունները հենվում են մոլորյալ բանականության վրա, մինչդեռ աստվածաբանությունը և աստվածային Գիրքը միշտ ճշմարիտ են: Աստվածաբանությունը ուսուցանում է կատարյալ ճշմարտություններ, որովհետև ճշմարիտ է Ս. Գիրքը, որը ինչ ասում է՝ ճշմարիտ է, ինչ պատվիրում է՝ բարություն է, ինչ խոստանում է՝ երանություն է:

Եթե Տաթևացին տարբերակում է փիլիսոփայական ու աստվածաբանական ճշմարտություններ, արդյոք դրանով մոտենում է «երկու ճշմարտությունների» կամ «ճշմարտության երկակիության» ուսմունքին, ըստ որի՝ միևնույն հարցի վերաբերյալ կարող է գոյություն ունենալ երկու ճշմարտություն՝ փիլիսոփայական ու աստվածաբանական, որոնք թեև հակասում են իրար, բայց մնում են որպես առանձին ճշմարտություններ: Այս տեսանկյունից Տաթևացու երկերում նկատվում է «երկու ճշմարտությունների» հարաբերակցության երկու տարբերակ՝ ա) **անհամատեղելիության** տարբերակ, որի դեպքում բացառվում է միևնույն հարցի վերաբերյալ աստվածաբանական և փիլիսոփայական դրույթների ճշմարիտ լինելը, բ) **համատեղելիության կամ ներդաշնակության** տարբերակ, որի դեպքում պնդում է արվում միևնույն հարցի վերաբերյալ աստվածաբանական և փիլիսոփայական դրույթների անհակասական լինելու մասին:

Ըստ Տաթևացու՝ քանի որ բոլոր գիտությունների աղբյուրը աստ-

¹⁵ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ձմերան հատոր, էջ 174:

վածային իմաստությունն է, ապա փիլիսոփայական ու աստվածաբանական ճշմարտությունների միջև չպետք է լինեն հակասություններ, իսկ եթե լինեն, ապա սխալ կարող են լինել միայն փիլիսոփայական, այլ ոչ թե աստվածաբանական պնդումները, որոնք հենվում են Հայտնության ճշմարտությունների վրա: Այսինքն՝ չկա ու չեն կարող լինել երկու իրար հակասող ճշմարտություններ. կա մեկ աստվածաշունչ ճշմարտություն, և դրա տարբեր մեկնաբանություններ, որոնք կարող են լինել ճշմարիտ կամ կեղծ: Տաթևացին մերժում և մոլորություններ է համարում կրոնաաստվածաբանական ու իմաստասիրական խնդիրների այն լուծումները, որոնք, նախ, հակասում են Հայտնության ճշմարտություններին, երկրորդ, համահունչ չեն եկեղեցու վարդապետությանը, անկախ այն բանից, թե այդ տեսակետները պաշտպանում են փիլիսոփաները, թե՛ եկեղեցու վարդապետները: Այս հարցում նա հետևում է իր ուսուցիչ Հովհան Ռոտունեցուն, որը հստակ արտահայտել էր իր դիրքորոշումը հետևյալ ձևակերպմամբ. «Հարկ է մեզ ընտրողութիւն առնել և որ ըստ շաւղաց Աստուածաշունչ գրոց ընթանայ՝ ընդունել, իսկ որ արտաքոյ է ի շաւղաց Աստուածաշունչ գրոց՝ ոչ ընդունել, թէպէտ ասողն մեծ ոք իցէ, զի ասէ Արիստոտէլ, թէ սիրելի է այր և սիրելի է ճշմարտութիւն. երկուց ելոց սիրելեաց՝ մանաւանդ սիրելի է ճշմարտութիւն»¹⁶: Տաթևացու կարծիքով՝ եթե մարգարեները և առաքյալները «գամենայն ճշմարիտ խօսեցան», ապա իմաստասերները «բազում ինչ խօսեցան ճշմարիտ և բազում սուտ և թիր իմացան», ուստի՝ «պարտ է մեզ զճշմարիտ ասացեալս իմաստնոցն ընդունիլ. և որ ընդդէմ խօսին վարդապետաց եկեղեցոյ ունայն և սուտ համարիլ»¹⁷: Այս կապակցությամբ նա օրինակ է բերում աշխարհի առաջացման վերաբերյալ իմաստասերների կարծիքները. «Եւ թէպէտ այլ գիտութիւնք գոմանց ասացեալ բանս ուսուցանեն, մանաւանդ զլինելութիւն աշխարհիս, յորմէ իմաստասէրք բազումս ճառեցին, բայց ո՛չ ճշմարտութեամբ, այլ ստութեամբ՝ ասելով, զի Աստուած ի հարկէ արար զաշխարհս, եւ յաւիտենից է, եւ այլ բազում ստութիւնք յաղէն, վասն այնորիկ եզականաբար աստուածաբանութիւն ասի «Բան», վասն կատարեալ ճշմարտութեան, քանզի աստուածաբանութիւն ի վեր, քան գամենայն ունի ճշմարտութիւն երեքլին, վասն զի յայտնէ ճշմարտապէս զաստուածային էութիւն, զաստուածային կարողութիւն, զաստուածային գիտութիւն»¹⁸: Փաստորեն Տաթևացին այս առումով Հայտնության ճշմարտությանը հակասող որևէ դրույթ չի համարում ճշմարիտ, հետևաբար նրա տեսակետը չի կարող համապատասխանել «երկու ճշմարտությունների» ուսմունքին:

¹⁶ Ս. Հովհան Ռոտունեցի, Մեկնողական-իմաստասիրական ճառեր, էջ 161:

¹⁷ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամարան հատոր, էջ 72:

¹⁸ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւն Յոհաննու Աւետարանին, աշխատասիրությամբ Ղուկաս արեղա Զաքարյանի, Ս. Էջմիածին, 2005, էջ 38:

Դրա հետ մեկտեղ՝ Տաթևացին կարծում է, որ աշխարհի առաջացման և աշխարհի հավերժության հարցերում հակասություններ չկան փիլիսոփաների և աստվածաբանների միջև: «Գիրք հարցմանց»-ում Տաթևացին նշում է, որ աշխարհի առաջացման հարցում թվում է, թե հակասություն պետք է լինի փիլիսոփաների ու աստվածաբանների միջև, քանի որ, ըստ փիլիսոփաների, ոչնչից ոչինչ չի առաջանում, իսկ ըստ Ս. Գրքի և աստվածաբանների՝ Աստված ոչնչից է ստեղծել ամեն ինչ: Մինչդեռ դրանք իրար չեն հակասում՝ **«Իսկ բանք փիլիսոփայիցն ո՛չ են ընդդէմ եկեղեցոյ, այլ համաձայնին միմեանց»**¹⁹: Այս կապակցությամբ նա, գործածելով արիստոտելյան փիլիսոփայության «հնարավորություն» և «ներգործություն» հասկացությունները, բերում է երկու փաստարկ. ա) մինչև ստեղծվելը աշխարհը ներգործությամբ առկա էր Աստծո նախատեսության մեջ որպես աննյութական նախագաղափար, այսինքն՝ Աստված ոչ թե ոչնչից, այլ իր մեջ առկա նախագաղափար-նախատիպով է ստեղծել աշխարհը: բ) Ոչինչը լինում է երկու կարգի. մեկը առհասարակ գոյություն չունի ոչ ներգործությամբ և ոչ էլ հնարավորությամբ, այսինքն՝ բացարձակ ոչինչ է, իսկ մյուսը թեև ներգործությամբ գոյություն չունի, սակայն գոյություն ունի հնարավորությամբ և «յայսպիսի յոչնչէ եղեն արարածք ամենայն»:

Այս նույն ոգով Տաթևացին փորձում է աշխարհի ստեղծման աստվածաշնչյան ճշմարտությունը համատեղել աշխարհի հավերժության մասին փիլիսոփայական դրույթի հետ: Սկզբունքորեն լինելով միապաշտական ու արարչապաշտական փիլիսոփայության ջատագով և քննադատելով նյութը Աստծուն հավերժակից համարող տեսությունները, միաժամանակ նա պաշտպանում է աշխարհի (ավելի ստույգ՝ արարված աշխարհի) հավերժության գաղափարը բերելով հետևյալ փաստարկները. ա) մինչև ստեղծվելը աշխարհը ներգործությամբ առկա էր Աստծո նախատեսության մեջ որպես աննյութական հարացույց, բ) աշխարհը հավերժական է, որովհետև հաղորդակից է հավիտենականությանը, գ) Աստված հավերժական ու միշտ ներգործությամբ գոյ է և աշխարհը ստեղծել է մշտնջենական, իսկ մշտնջենականը անհրաժեշտ գոյ է, ուստի Նրա գործողությունները նույնպես պետք է լինեն անհրաժեշտ ու հավերժական: Դա նշանակում է, որ աշխարհը երբեք չի կարող վերածվել չգոյության, դ) աշխարհի հավերժությունը բխում է Աստծո հավերժությունից, ե) Աստծո կամքը անփոփոխ է, Նա չի կարող ստեղծված աշխարհը վերածել չգոյի, այլապես կփոխվի Նրա կամքը, գ) Աստված աշխարհը չի վերածում չգոյի ոչ թե այն պատճառով, որ անգոր է, այլ անսահման բարության պատճառով, է) աշխարհը հավերժական է, որովհետև հավերժական են դրա հիմքը կազմող չորս տարրերը և որակները²⁰: Տաթևացու այս տեսակետը ավելի շուտ մոտ է հավատի

¹⁹ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 173:

²⁰ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Ա. Զաքարյան, Արիստոտելը և XIV դարի հայ փիլիսոփայությունը, Եր., 2017, էջ 198-204:

և բանականության, փիլիսոփայության և աստվածաբանության ներդաշնակության, քան «երկու ճշմարտությունների» ուսմունքին, ըստ որի փիլիսոփայական ճշմարտությունը կարող է անհամատեղելի լինել աստվածաբանական ճշմարտությանը: Երկու դեպքում էլ Տաթևացին ելնում է այն մտքից, որ չկա ու չեն կարող լինել երկու իրար հակասող ճշմարտություններ. կա մեկ աստվածաշունչ ճշմարտություն, և դրա տարբեր մեկնաբանություններ, որոնք կարող են լինել ճշմարիտ կամ կեղծ: Փիլիսոփայական պնդումները ճշմարիտ են, եթե չեն հակասում, իսկ կեղծ են, եթե հակասում են Հայտնության և եկեղեցական վարդապետության ճշմարտություններին: Տաթևացին երկու ճշմարտությունների մասին իր տեսակետը ձևակերպել է այնքան հստակ ու միանշանակ, որ դա բուն իմաստով չենք կարող բնորոշել որպես «երկու ճշմարտության» ուսմունք: Սակայն այդպիսի դիրքորոշումը չի խանգարում արձանագրել, որ «աստվածաբանության և բանական ճանաչողության ոլորտների սահմանազատումը հեռանկարներ էր բացում գիտության զարգացման համար և նշանակալից չափով նրան ազատում աստվածաբանության աղախնի դերից»²¹: Համենայն դեպս այն պարագայում, երբ Տաթևացին, օգտագործելով արիստոտելյան փիլիսոփայության «հնարավորություն» և «ներգործություն» հասկացությունները, փորձում է հակասություն չտեսնել փիլիսոփայական ու աստվածաբանական պնդումների միջև, վկայում է փիլիսոփայության (աշխարհի գիտելիքի) հեղինակության աճի մասին:

Բանալի բառեր – *Գրիգոր Տաթևացի, երկու ճշմարտության ուսմունքը, հավատ և բանականություն, գիտություն, աստվածաբանական ճշմարտություն, փիլիսոփայական ճշմարտություն, Հայտնության ճշմարտություններ, աշխարհի հավերժության հարց*

СЕЙРАН ЗАКАРЯН – Проблема «двух истин» в учении Григора Татеваци. – В армянской историко-философской литературе Григор Татеваци (1346–1409) считается сторонником учения о «двух истинах», ибо делит науки (мудрость) на две группы: мирские, или естественные (философия), и духовные, или благодатные (богословие), которые отличаются друг от друга предметом, методами познания, пониманием истины, целями. В статье утверждается, что этого недостаточно для причисления Григора к сторонникам учения о двух истинах. Татеваци различает богословскую и философскую истины и предлагает два варианта их соотношения – несовместимость (противоречие) и совместимость (гармония). Согласно варианту несовместимости, поскольку источником философии и богословия служит божественная мудрость, то между ними не должно быть противоречий, а если они возникнут, то ошибочными окажутся только философские, но никак не богословские утверждения, опирающиеся на Откровение. Согласно ва-

²¹ **Ս. Ս. Արևշատյան**, Գրիգոր Տաթևացի, «Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները» (V-XVIII դարեր), էջ 409: Ի դեպ, այս կապակցությամբ անընդունելի է Հ. Գաբրիելյանի այն միտքը, թե «Տաթևացին ճշմարտության երկակիության ուսմունքն օգտագործեց ոչ միայն հաղթահարելու այն խոչընդոտները, որոնք գիտության զարգացման առջև դրել էին եկեղեցականները, այլև այն բանի համար, որ կրոնի ճշմարտությունները կախման մեջ դնի գիտության ճշմարտություններից» (**Գաբրիելյան Գ. Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 79):

рианту совместимости, во взглядах богословов и философов нет противоречий (например, в вопросе возникновения и вечности мира). Эту непротиворечивость Григор объясняет тем, что Ничто бывает двух видов: одно не существует абсолютно – ни актуально, ни в возможности, а другое, хоть и не существует актуально, тем не менее заложено в возможности, и как раз из такого Ничто и создаётся мир. В обоих случаях Татеваци исходит из мысли, что существуют библейские истины и разные их толкования: философские утверждения истинны, если не противоречат Откровению и церковному учению, и ложны, если противоречат. В этом вопросе Григор Татеваци настолько чётко и однозначно сформулировал свою позицию, что её, по сути, нельзя охарактеризовать как учение о двух истинах.

Ключевые слова – Григор Татеваци, учение о двух истинах, вера и разум, наука, богословская истина, философская истина, истины Откровения, вопрос о вечности мира

SEYRAN ZAKARYAN – The Question of the “Double Truth” in the Doctrine of Grigor Tatevatsi. – In the Armenian philosophical and historical literature Grigor Tatevatsi (1346-1409) is considered as the defender of the doctrine of the “double truth” because he divides sciences (knowledge) into two groups: secular or natural (the Philosophy) and spiritual or granted (the Theology). These two sciences differ from each other by the subject of their study, the methods of study, the recognition of the truth, etc. However, the author of the article states that this approach is not enough to consider Tatevatsi as the proponent of the “double truth”. Tatevatsi highlights theological and philosophical truths and offers two types of interaction: incompatibility (contradiction) and compatibility (harmony).

According to the incompatibility variant, the cornerstone of Philosophy and Theology is the Godly wisdom; hence, there can be no contradictions among them. In case there are, we can doubt only the philosophical statements and not the theological ones because they are based on the truths of Revelation. According to the compatibility variant, there are no differences between the views on the creation and the eternity of the World among the philosophers and the theologians. This harmony is explained by the fact that “nothing” can be of two types: the first one does not exist at all, neither actually, nor possibly, e.g. it is an absolute “nothing”. The other does not exist actually, but it can exist possibly, e.g. the world was created from a “nothing” of this kind. In both cases Tatevatsi draws his conclusions from the idea that there are biblical truths and their various interpretations; and philosophical statements are true if they don’t contradict them, while they are false if they contradict the truths of the Revelation and the Church Doctrine. In this regard, Tatevatsi formulated his viewpoint so clearly and definitely, that we can’t characterize it as a doctrine of the “double truth” which accepts the existence of two (philosophical and theological) contradicting truths simultaneously.

Key words: Grigor Tatevatsi, the doctrine of the “double ‘truth”, faith and reason, science, theological truth, philosophical truth, Revelation truths, eternity of the World

Ներկայացվել է՝ 03.06.2019

Գրախոսվել է՝ 12.06.2019

Ընդունվել է տպագրության՝ 27.06.2019